

Ж.Қ. ҚАЙЫРБАЕВА

ЕКПІННІҢ ОРНЫ ЖӘНЕ ЕКПІН ҚАБЫЛДАУШЫ ТІЛДІК БІРЛІКТЕР

Қазақ тілі екпіні орнына қарай негізінде тиянакты да (көбінесе сөздің, соңғы буынында), орыс тілі екпіні тиянақсыз, сөздің, барлық шенінде келе береді. Орыс тіліндегі екпіннің тиянақсыз жылжымалы болуы, ал қазақ тілі, сондай-ақ басқа түркі тілдерінің екпіні негізінде тиянакты (көбінесе сөздің соңғы буынында) болуы – қазақ тілі материалына байланысты.

I. К. Кеңесбаев [1, 196.] айтқандай, екі тілдің типологиялық (қазақ тілі – агглютинативтік, орыс тілі флексивтік) өзгешелігімен байланысты болуы керек. Орыс тілі фонематикалық екпіннің есесі қазақ тілінде жұрнаққа түседі немесе сөздің лексикалық тұлғасы әртүрлі болып келуімен байланысты болады. Қазақ тілі екпіні – динамикалық: сөздегі бір буын өзге буындардан ғөрі күштірек айтылады. Бірақ, буынның күштірек айтылуы – фонациялық ауаның мол шығуна байланысты емес. Сондыктан фонетика ғылыми динамикалық екпінді – экспираторлық екпін деп атауды теріс деп табады [2, 716.]. Қазақ тілі мен орыс тілі екпіндері фонология жағынан екеуі екі түрлі болғанымен, фонетикалық ерекшелігі бойынша екеуі де динамикалық екпінге жатады. Бірақ екпінді буындағы фонациялық ауа күші екеуінде бірдей емес, екі түрлі модификацияда. Қазіргі қазақ әдеби тілінің динамикалық екпіні өзге түркі тілдеріндегідей көбіне сөздің соңғы буынына түседі. Бірақ орыс тілі арқылы енген мындаған интернационалық сөздер қазақ тілінің бұрынғыдан келе жатқан акцентуация нормасына кейбір жаңалық енгізді. Қазақ тілінде сөз айқындаушы динамикалық екпіннен басқа, кейде музикалық немесе тоникалық екпінде кездеседі. Біріншіден, музикалық екпіннің ұшырауы – фразалық мелодияда, екіншіден, көп буынды сөзде динамикалық екпінмен бірге музикалық екпін де байқалады, XX ғасырдың басына дейін түркологияда түркі тілдерінде екпін үнемі сөздің соңғы буынында (кейбір екпінсіз аффикстер мен энклитикалық сөздерді қоспағанда) ғана болады деген пікір үстем болып келді. Мәселен, Н.Ф. Катанов [3, 356.] урняхай тілінің екпіні жөнінде айта келе, «Урняхай тілінде, сондай-ақ басқа түркі тілдерінде екпін сөздің үнемі соңғы буынында болады» деген қафиданы уағыздады.

Н.Ф. Катановтың мұнан жарты ғасыр бұрын айтылған қафидасын тілміздің бергі даму процесін еске алмай, қазіргі қазақ тіліне дәл енгізетін болсақ, онда біз қазақ тілінің дамуын оның ішіндегі акцентуациясын елемеушілік келіп шығар еді. Түркологияның ірі уәкілінің бірі Н.Ф. Катановтың екпін түркі тілдерінде сөздің үнемі соңғы буынында болады деген қафидасын қазіргі қазақ тілінің өз сөзі болып кеткен жаңа лексикасы: *атом, атлас, ария, аффикс, физика, химия, август, адрес, алгебра, тонна, автор, карта, касса, катер, кафедра, кворум, кофе, кризис, лагерь, лампа, логика, максимум, маршал, митинг, миссия, музыка, норма, нота, округ, папка, партия, рота, синтаксис, техника, термин, тактика, табель (екпін сөздің бас буынында), академия, акустика, анархия, анкета, антенна, аптека, арифметика, археология, авария, генератор, биология, грамматика, ботаника, бухгалтер, гармония, география, гимнастика, дедукция, дезинфекция, диалектика, дивизия, дидактика, динамика, династия, дискуссия, диспетчер, индукция, инспекция, т. б.* (екпін сөздің, орта буындарында) сияқты сөздердің акцентуация нормасы үйлес келмейтінін айқын көруге болады. Мүмкін, Н.Ф. Катановтың дауыс екпіні түркі тілдерінде, сондай-ақ қазақ тілінде сөздің үнемі соңғы буынында (кейбір екпінсіз аффикстерді және шылау сөздерді қоспағанда) болады деген қафидасы қазақ тілінің негізгі сөздік корына үйлесуіне біздің дауымыз жок. Қазақ тілінде екпіннің кейде сөздің соңғы буынында болмауы, біріншіден, акцентуация нормасы өзгеше болған жаңа лексикалық пластымызға байланысты, екіншіден, кейбір екпін алмайтын морфемаларға, үшіншіден, екпіннің ен соңғы буынынан бас буындарға көшүі түрлі эмоциялық бояуларды білдіретін сөздерге байланысты. Біздің байқауымызша, қазақ тіліндегі жай шақыру - лепті айтылған сөздердегі соңғы буында келетін негізгі екпіннің музикалық тоны жағынан күшеюі байқалады. Өте лепті айтылғанда негізгі екпін бас буынға өтеді. Сондай-ақ түркі тілдерін зерттеуші ғалымдардың көпшілігі мәнерленіп айтылған (экспрессив, эмфазис түрде) сөздерде екпіннің соңғы буынынан басқы буынға ауысуын көрсетеді (екпіннің депласация-

лануы). Мысалы, «Әлия жұмысқа ерте кетті» деген сөйлемдегі «Әлия» сөзінің дағдылы екпіні оның соңғы буында тұр. Ал вакатив сөйлемінде екпін бас буынға көшеді. Императив райындағы - оқы! (оқы), Тоқта! (тоқта). Эмфаза жағдайында екпін соңғы буыннан бас буынға көшеді. Түркі тілдерінде дауыс екпін тек лебізбен (динамикалық) ғана байланысты деген бұрынғы түркологтардың (О. Бетлинг, Н. И. Ильминский, В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский, Н. Ф. Катанов, т. б.) пікірлерін нәдәуір түркологтардың (Н.К. Дмитриев, И. А. Батманов, т. б.) кейінгі еңбектері, сондай-ақ монғол тілі жөнінде жазылған ақад. Б. Я. Владимирцовтың еңбегі дұрыс деп таптай, түркі тілдерінде қосымшаға түсетін лебізді екпінмен барабар, негізгі түбірдің соңғы буыннаға түсетін екпін музыкалық екпін екендігін көрсетеді. Б. Я. Владимирцовтың монғол тілі мен түркі тілдерінің материалдарын салыстыра келе түркі тілдерінің ең ескі бір даму кезеңінде екпін қазіргі монғол тілі сияқты сөздің соңғы буында болмай, сөздің, түбірінде – бас буында болғанын айтады. Б. Я. Владимирцовтың айтуынша, түркі тілдеріндегі көп буынды сөздердегі көмекші екпін әрі динамикалық, әрі музыкалық болып келуі, мәнерлі (эмфизистық) сөйлемдерде екпіннің орын алмасуы (депласация), дауысты дыбыстың гармониясы – мұның бәрі тіліміздегі екпіннің бір кезде сөздің алғашқы буында болғанына шек келтірмесе керек. Сондай-ақ Е. Ф. Корш те өзінің «Слово «балдак» и долгота гласных в турецком языке» («Живая старина». СПб., 1909. Вып. 2-3. С. 161) деген еңбегінде недәуір сөздердің екінші буындағы қысан дауыстылардың редукциялануын – сөздің екпіні о баста бірінші буында болғандығының нәтижесі деп көрсетті. Негізінде казак тілі материалының тұрғысынан қарағанда, жоғарыдағы айтылған Б. Я. Владимирцов пен Ф. Корш пікірлерінің шындығы жоқ дей алмаймыз.

Қазіргі казак тіліндегі түбір дауыстылары аффикс дауыстыларын өзіне үндестіреді. Осыған қарап, тарихи жағынан алғанда қазіргі көбіне формантта келетін негізгі күшті екпін тіліміздің ерте бір даму кезеңінде сөздің бас буында болуы мүмкін нәрсе. Негізгі күшті екпіннің түбірден – бас буыннан аффикстерге – сөздің соңғы буыннаға ауысуы агглютинативтік элементтердің туылуына, жалпы агглютинативтік құрылышқа байланысты жасалған тіліміздің соңғы бір тарихи кезеңіндегі жемісі болуы керек. Тіліміздегі «балаларымыздың, оқушылары-

мыздың» сияқты ұзыннан шұбап айтылатын сөздерден агглютинативтік элементтерді тарқатпай, тұтастырып тұратын және оны сөйлемдегі осындағы екпіні бар өзге бір мүшеден шегін айқындалап, бөліп тұратын құралдар, біріншіден, тіліміздегі сингармонизм құбылысы болса, біріншіден, екпін шынында, казак тілінде, сондай-ақ, өзге түркі тілдерінде екпін мен сингармонизмнің тарихи-төркіні, байланысы бар нәрсе.

Екіншіден, қазіргі казак тіліндегі түбір сөздің екінші бітеу буындағы қысан дауысты тәуелдік аффиксі жалғануымен редукцияланады: *орын-ы - орны, қарын-ы - қарны, мұрын-ы - мұрны, ерін-і - ерні, ауыз-ы - аузы, ерік-і - еркі, борік-і - боркі, тағы басқалар*. Мүмкін, Ф. Корш айтқандай, түбірдің екінші бітеу буындағы қысан дауыстылардың редукциялануы (нольге айналуы) бір жағынан негізгі күшті екпінің өзінен соңғы буынға ауысуынан да болуы керек. Сейтіп жаңағы позициядағы қысан дауыстылардың редукциялануы – екпіннің соңғы буынға көшуінің ізі, сарқыншағы болуы керек.

Қазак тіліндегі көтерінкі айтылатын (яғни түрлі эмоционалдық бояуларды білдіретін) сөздерде (*жолдастар, Жаным, Сейтназар* т. б.) негізгі екпіннің соңғы буыннан бас буынға көшуі тіліміздегі кездейсоқ құбылыс емес. Біздінше, бұл да тіліміздегі екпіннің ертедегі бір тарихи кезеңінде сөздің бас буында болғанын көрсетсе керек.

Қазіргі казак тіліндегі кейбір сөздерде екпін сөздің, бас буыннаға түсетінін байқаймыз. Мысалы, *қайсы, шайда, қайдан, қалай, нешиші, отыз, тоғыз, жеті, екі*. Әсіресе мұндай жағдайды қазак тілімен типологиясы бір, акцентуация жүйесі көп жактан жақын болған үйғыр тілінен де байқауға болады.

Қазіргі казак тіліндегі екпіннің, сөздің соңғы форманттына, демек, аффикстерге түсे беруі үнемі бола беретін заң емес. Осы күндері тіліміздегі кейбір аффикстер екпінге ие емес. Олардың тіліміздегі басты-басты түрлері мыналар:

1. Ұқастық және салыстыру сияқты мән беретін «ша-ше» элементі: *балаша, стахановша, адамша, сенше, оларша* т. б.

2. Болымсыздық етістікті жасайтын «ма-ме» элементі: *отырма, жатпа, келтірме, алма, бар-ма* т. б.

Жіктік жалғауға екпін түспейді: *жазамын, жазасың, жазамыз, жазасыз, айтыңыз* т. б.

Бұрық рай аффиксі: «**сың-сің**»: *барсың, жазсың, келсін, оқысың, кетсін* т. б.

Қалау рай аффикстері -йыні-йін, -йықі-йік, -ықі-лік: барайын, келейін, барайық, келейік, баралық, кетелік т. б.

6. Тілімізде Қазан төңкерісінен кейін енген «ик», «ев, ов, ева, ова», «ка» аффикстерінде екпін болмайды: техник, механик, Ибадуллаев, Асанов, Бекмұратова, Калбаев т. б. Кейде «ев-ов» элементі екпінді түсіретін жерінде өзінің сапасын сактайды: Малов, Седов, Белов, Стрелков т. б.

Волунтатив мағынадағы «шы-ші» етістік элементі: көрші, айтышы, берші, қараши, жазышы, т. б. Салыстыру, тенеу мағынасын беретін «-дай-дей -тай/ -тей» элементі: баладай, үйдей, таудай, т. б. Болжау-ұйғарымды мағынасын беретін «-ды/-ді, -мыс/-міс» элементтері: ол барған-ды, жазған-ды, корған-ді, айттыпты-мыс, келіпті-міс т. б.

Демек негізгі сөзге жоғарғы элементтердің бірі қосылғанда, екпін қосылған элементке түспей, оның алдындағы буында болады. Мұмкін мұндан жағдай олардың семантика-морфологиялық қызметінен де болар. Н. К. Дмитриев [4, 53б.] айтқандай, жоғарыдағы элементтердің шылау мен аффикстер аралығындағы кезеңді басынан өткізіп жатқан, яғни, жарты аффикстік сапасынан да шығар. Біздің оған таласымыз жок. Дегенмен негізгі сөзге жоғарыдағы элементтердің бірі қосылғанда, екпін жаңағы қосылған элементке түспей, ал оның алдындағы буынында – түбірде болуы, біздінше, көбіне екпін түсетін сөздің соңғы форманты-аффиксте сөзіміздің морфологиялық дамуының кейінгі бір өнімі. Аффикстер де туынды құбылыс. Ондай болса, қазіргі екпіннің көбіне сөздің соңғы буында – формантында орны тиянақты болуы, негізінде, казак тілінің типологиясына, агглютинативтік құрылышына және оның орыс тіліндегідей басым семантика-морфологиялық қызметінің жоқтығына байланысты болуы керек. Сөйтіп, қазіргі қазак тіліндегі, сондай-ақ өзге түркі тілдеріндегі көбіне сөздің соңғы буынна түсетін дауыс екпіні о баста сөздің бас буыннада болды деген Ф. Корш пен Б. Я. Владимирцов пікірлерін негізінде теріс дей алмаймыз. Сонымен бірге, казак тіліндегі ма, ме, ба, бе, па, пе, да, де, та, те, ша, ше, гой, қой, ғана, қана, шейін (дайін), үшін сықылды шылау сөздеріне екпін түспейді. Осындаш шылау сөздер өзінен бұрынғы негізгі сөздің екпініне қарайды да, тұтас (Грамматика кумықского языка. М.: Л., 1940. С. 53). бір комплекс жасайды: *Ол келе ме? Сен мектепке барасың ба? Мениң балам да келді. Асан да оқуына*

кірісті. Ол жаңа гана қазудан келді. Ал сен ше? Қарагым, енді маган айта гой. Сен маган өртеш келе гой. Мен саган берейін. Сен оған үндеңей-ақ, қой, мен оны окуга гана жіберейін. Іске келгені біреу гана. Маган осыған шейін ешнәрсе айтпады. Қоңыратқа шейін атпен барды, да, оның аржасына қайықпен кетті т. б.

Қазақ тіліндегі мына екі жағдайда екпін негізгі түбірден бұрынғы буынға ауысады:

Сын есімді қайталап, фонетика жағынан деформацияланған күшеткіш буындары екпінді өзіне тартып, негізгі мағыналы сөзді әнклитикаға айналдырып жібереді: үп-үлкен, қып-қызыл, жап-жасы, сап-сары, қап-қара, ұп-ұзын т.б. Сондай-ақ күшеткіш бірігіп кеткен аппақ, кокпенбек сөздерінде де екпін бірінші буынға түседі.

Есімдіктің алдынан қосылатын еш, әр морфемалары сөздің басқа буынынан екпінді өзіне тартады: әркім, әрбір, ешкім, ешбір, ешнәрсе т. б. Қазақ тіліндегі екпіннің үнемі сөздің соңында болмауы, яғни жоғарыдағы тәрізді форманттардың, элементтердің екпінді бойына тарта алмауы (әнклитика ретінде кездесу) екпін категориясының кей уақыт сөз тұлғасын ажыратуға, дәлдеп айтқанда, сөзді семантика-морфологиялық жағынан дифференциация жасауға мәнзызы бар. Біздің байқауымызша, ондай жағдайлар төмендегілер:

1.-ма?-ме, -ба?-бе, -па?-пе(аффиксі - етістіктен жасалған зат есімнен екінші жақтық бүйрек рай ажыратылады:

2.-сыз (-сіз) аффиксімен туылған сын есім мен көпше екінші жақтық жіктік жалғау ажыратылады:

Баласыз (әйел), (сіздер) *баласыз*.
Сізсіз (бармаймын), (мұны алған) *сізсіз*.
Керексіз (нәрсе), (сіз маған) *керексіз*.
Гүлсіз (өсімдік), (сіз өсіп тұрған) *гүлсіз*.
Анасыз (бала), (сіз оған) *анасыз* т. б.

3.-Да/-де, ~та/-те морфемасы арқылы жатыс септік пен жалғаулық ажыратылады:

1. *Бүгін сен де мектепке бардың ба?*

2. *Менде үй де, мал да бар.*

3. *Жаз да шықты.*

Онда ат та бар.

Біздің республикада совхоз да көп.

Жұмагүл де механик

1. *Сенде* (менің кітабым бар),

2. *Ертеш үйде боламын.*

Жазда ауылга барамын.

Атта жүген бар.

Совхозда мал өте көп.

Жұмагүлде жұмыс көп.

4.-**Мыз** (-міз) аффиксі. Бірінші жақтық тәуелдік пен жіктік жалғауды ажыратамыз:

1. *Біз әлі баламыз.*

2. *Біз анамыз.*

Біздің баламыз.

Біздің анамыз.

5.-**ңғыз-ңгіз**, -**ыңғыз-іңгіз** аффиксі. Екінші жақтық тәуелдік пен жіктік жалғау ажыратылады:

Сіз атыңыз.

Сіз шөпті басыңыз.

Сіз көпірден өтіңіз т. б.

Сіздің атыңыз кім?

Сіздің басыңыз ауырмады ма?

3. **Өтіңіз жарылды ма?**

6. -**Ты** (-ті) аффиксі. Септіктің табысы мен етістіктің өткен шақ жалғауды ажыратылады:

1. *Ол мылтықты атты.*

2. *Мени суга басты.*

Мен атты көрдім.

Осы іске басты ауырттым.

7.-**Ды** (-ді) элементі. Септіктің табысы мен есімшеге қосылып, шылауды ажыратады:

8. **Мен, бен, пен** элементі. Септіктің көмектес жалғауды мен жалғаулықты ажыратады:

1. *Нәжіммен бірге Сәнім келді.*

9.-**Шы** (-ші) — агентив мағынадағы зат есім жүрнағы мен волунтатив мағынадағы етістік жүрнағы ажыратады:

Н. К. Дмитриев айтқандай, каратпа сөздерде екпін әдеттегі қалпын бұзып, сөздің сонынан басына ауысуы (екпіннің депласациясы) да морфологиялық қызметтіне байланысты: *Сапар, Сапар, Жаным*, т. б. Сонымен екпіннің тұрақты орны сөздің соңғы буыны, дегенмен де жоғарыда айтылғандай, бұл тұрақтылықтың өзгеретін тұстары да жоқ емес.

ӘДЕБІЕТ

1. Қенесбаев И.К. Қазақ тілінің екпін категориясы // Изв. АНКазССР. Серия лингвист.–1948.–Вып.5. С.19.

2. Матусевич М.И. Введение в общую фонетику.–М., 1948.–С.71.

3. Катанов Н.Ф. Опыт исследования урянхайского языка.–Казань, 1903.–С.35.

4. Дмитриев И.К. Грамматика кумыкского языка.

Резюме

В статье рассматривается место ударения в слове и языковые единицы.